

اصول اخلاقی محیط زیست از منظر اسلام

حمید فغفور مغربی

چکیده

عواقب زیانبار بهره‌برداری بی‌رویه از طبیعت و پیدایش انواع آلاینده‌ها در محیط زیست، پیشرفت و توسعه بدون برنامه‌ریزی همه‌جانبه که با تخریب و آلودگی محیط زیست همراه است، نگاه جهانی به مؤلفه‌های زیست محیطی در جهان، وضعیت مخاطره-آمیزی را نشان می‌دهد. ضرورت تدوین اصول اخلاق زیست محیطی که نظر بر آرمان-های اخلاقی الهی داشته باشد و در عین حال توسعه و بهبود زندگی مادی را نیز در بر-گیرد، جدی‌تر از هر زمان دیگر است. چنین مجموعه‌ای از اصول و مبانی نمی‌تواند به نحو جامع توسط فرد یک یا گروه تدوین گردد، زیرا نیازمند مبانی هستی‌شناسی و انسان‌شناسی برگرفته از منبعی فرای طبیعت آموزه‌های وحیانی می‌باشد. محیط زیست عبارت است از همه‌ی چیزهایی که در اطراف ما وجود دارند و روی آن‌ها تأثیر می‌گذاریم و آن‌ها نیز ما را متأثر می‌سازند و شامل محیط طبیعی، محیط مصنوعی و محیط اجتماعی است. از منظر اسلام می‌توان به اصولی اشاره کرد، که مهمترین آنها از این قرارند: عدالت در محیط زیست، آبادی محیط زیست مصنوعی، دعوت به حفاظت از محیط زیست، بررسی اثرات زیست محیطی طرح‌های توسعه، جلوگیری از تخریب و آلودگی محیط زیست، مصرف بهینه، بهداشت محیط، بهداشت آب، بهداشت هوا، بهداشت صدا، بهداشت زمین، بهداشت زباله، ایجاد سیستم بازیافت، توسعه فضای سبز و اجرای پیمان-های ملی و بین‌المللی

واژگان کلیدی

اصول؛ اخلاق؛ محیط زیست؛ بهداشت؛ اسلام.

اصول اخلاقی محیط زیست از منظر اسلام

در جهان کنونی بشر متوجه عواقب زیانبار بهره برداری بی‌رویه از طبیعت و پیدایش انواع آلاینده‌ها در محیط زیست خود شده است. پیشرفت و توسعه عنان گسیخته و بدون برنامه ریزی همه جانبه، با تخریب و آلودگی محیط زیست همراه است، پیشرفت ظاهری موجود عملاً منجر به بهره‌گیری برخی اشخاص یا مؤسسات و کشورهای محدود از این پیشرفت‌ها شده است سرمایه‌ها، امکانات و رفاه خود را چند برابر کرده‌اند اما در مقابل، طبیعت تخریب شده و آلودگی زمین، آب و هوا و محیط زیست جهان گسترش یافته است.

«بنا به آمارهای سازمان ملل، حدود ۹۸ درصد دی اکسید کربن و سایر گازهای مضر جو مربوط به کشورهای صنعتی و فقط دو درصد سهم کشورهای جهان سوم می باشد. در این راستا، در کمتر از دو قرن با مصرف سوخت‌های فسیلی و نابود شدن جنگل‌ها، مقدار کل دی اکسید کربن در اتمسفر به میزان ۲۵٪ بالا رفته است.» (متین، شماره ۱۳ مقاله تهدید جانی زیست کره) نگاه جهانی به سایر مؤلفه‌های زیست محیطی در جهان نیز، وضعیت مخاطره آمیزی را نشان می‌دهد.

«در بعضی از نقاط جهان جنگل زدایی با سرعت سرسام‌آوری در جریان است. سالانه ۱۷ میلیون هکتار، (منطقه‌ای به وسعت دو برابر کشور اتریش)، از وسعت جنگل‌های کره زمین کاسته می‌شود. بدین ترتیب، ریه‌های زمین در حال چروکیده شدن و تحلیل رفتن است.»

کارخانجات تولیدات صنعتی قسمت عمده زباله‌های شیمیایی مضر جهان را تولید می‌کنند.

امیدوارکننده‌ترین چیزی که درباره‌ی وضعیت اسفناک محیط زیست دنیای

معاصر، یعنی دنیای مواجهه با بن‌بست می‌توان گفت این است: مردم سراسر دنیا خود به این حقیقت پی برده‌اند که فعالیت انسان می‌تواند سیاره‌ی زمین را نابود کند. خطراتی مثل گرم شدن کره‌ی زمین، تخریب لایه‌ی ازن، بیابانی شدن زمین-های مزروعی که در گذشته‌ای نه چندان دور اغراق‌آمیز یا کم اهمیت می‌نمود، اکنون نه تنها واقعی، بلکه بسیار مهم و وحشتناک به نظر می‌رسند.

«به هر حال، امروزه سیاستمداران غرب هم ملزم به رعایت مسایل محیط زیست هستند. لااقل از این به بعد ناگزیر هستند این امر را رعایت کنند، چون افکار عمومی غرب احساس خطر کرده‌است و توده‌های میلیونی مردم در این امر دخالت می‌کنند. تقریباً در تمامی کشورهای توسعه یافته احزاب طرفدار محیط زیست و اکولوژیست‌ها قدرت یافته‌اند و مردم احساس خطر می‌کنند و در حقیقت این مردم هستند که برای حفظ طبیعت و سلامت و محیط خود، سرمایه داران و سیاستمداران را ملزم به رعایت مسایل زیست محیطی می‌نمایند.» (پاپلی یزدی، ۱۳۷۴).

آلودگی و نابودی محیط زیست مثل آتشی است که هیزم تر و خشک و گناهکار و غیرگناهکار را با هم می‌سوزاند، بنابراین لازم است تمامی ساکنان کره زمین برای توسعه پایدار و جلوگیری از تخریب محیط زیست و آلودگی، مشارکت کنند.

اکنون برای اولین بار در تاریخ، افزایش نیاز بشر به غذا با محدودیت‌های زیست محیطی روبرو شده است. اقیانوس‌ها و دریاها دیگر قادر نیستند ماهی بیشتری عرضه کنند، مراتع دیگر تحمل چرای دام‌های بیشتری را ندارند و زمین-های کشاورزی هم محصولی بیش از آنچه اکنون می‌دهند، نمی‌توانند عرضه کنند (براون و لستر و کین، ۱۹۹۵/م ۱۳۷۴ش).

اکنون سالانه جمعیتی معادل ۱/۵ برابر جمعیت ایران به جمعیت جهان افزوده می‌گردد. به عبارت دیگر هر ماه جمعیتی معادل جمعیت کشور بولیوی به تعداد ساکنان کره زمین اضافه می‌گردد.

موضوع دیگر در بحران محیط زیست، افزایش بی‌رویه‌ی جمعیت است. در منابع اسلامی درباره افزایش جمعیت مسلمانان به عنوان یک امتیاز روایاتی داریم. ولی مسأله مهم این است آیا این، قاعده می‌باشد و باید در همه زمان‌ها اجرا شود و جمعیت همچنان افزایش یابد و یا اینکه قاعده نمی‌باشد و صرفاً یک برنامه مقطعی است. در شرایط زمانی خاصی و در موقعیت مکانی ویژه‌ای، افزایش جمعیت می‌تواند باعث رشد و پیشرفت جامعه و بهبود زندگی گردد. همین ابزار رشد و توسعه و قدرت، اگر از حد و مرز خود خارج شود می‌تواند به صورت یک اهرم ویرانگر نیروهای اقتصادی و پشته‌های فرهنگی و علمی درآید. از منظر اسلام افزایش جمعیتی مطلوب است که با کیفیت همراه باشد. یعنی اگر امکان تربیت آنها و فراهم کردن شرایط ازدواج، شغل و مسکن نباشد افزایش جمعیت موجب ذلت جامعه اسلامی می‌گردد و حدیث پیامبر در مورد مباحثات کردن پیامبر به جمعیت مسلمانان، به معنای آن است که مسلمانان محتاج، فقیر و عقب‌مانده و معتاد و ... نباشند.

زمانی که جمعیت افزایش می‌یابد، باید متناسب با آن، ساختارهای تولیدی جامعه نیز گسترش پیدا کند تا آن جامعه بتواند با دست خود نیازهای خویش را برطرف کند، ولی اگر چنین تعادلی به وجود نیاید، جمعیت، نیازمند و وابسته می‌شود.

رشد بی‌رویه‌ی جمعیت، تصویری فاجعه‌بار را به صورت فقر و گرسنگی، بیکاری و ویرانی زیست محیطی ارائه داده و به از دست دادن تدریجی مواد خام مانند نفت و گاز منجر می‌گردد.

موفقیت در اجرای برنامه‌های توسعه‌ی اقتصادی کشور در وهله‌ی اول در گرو این است که دولت بتواند رفاه نسبی مردم را فراهم سازد. افزایش بی‌رویه‌ی جمعیت، هر برنامه یا طرح سازندگی را محکوم به شکست خواهد ساخت، مگر اینکه چند صباحی در اثر فروش هر چه بیشتر مواد خام مانند نفت، گاز، مواد معدنی و ... آرامشی نسبی حاکم گردد.

لین وایت در سال ۱۹۷۶ در مقاله‌ای تحت عنوان «ریشه‌های تاریخی بحران-های اکولوژیک ما» چنین اظهارنظر کرد: دیدگاه اسلام نسبت به محیط زیست بر تقدس عالم طبیعت که آفریده‌ی خداوند است که مسلمانان و دیگر معتقدان ادیان ابراهیمی یعنی یهودیان و مسیحیان، همه در مقابل او سجده می‌کنند، استوار می‌باشد. بنابراین، اسلام یاد آور چیزی است که غرب آن را به برکت ادیان ابراهیمی بدست آورده و امروز از دست داده است (شکوهی، ۱۳۷۲). در این مقاله ایشان به تحلیل علل تخریب محیط زیست پرداخته است و آن را ناشی از، دست رفتن بینش مسیحی و یهودی نسبت به انسان دانسته و (از ظهور مدرنیسم و بینش اومانیستی و پیدایش علوم سکولار که ارتباط چندانی با ادیان ندارد، انتقاد نموده است).

امروزه ضرورت تدوین اصول اخلاق زیست محیطی که به آرمانهای اخلاقی الهی توجه داشته باشد و در عین حال توسعه و بهبود زندگی مادی را نیز در بر گیرد، جدی تر از هر زمان دیگر احساس می‌شود. چنین مجموعه‌ای از اصول و مبانی نمی‌تواند به نحو جامع بصورت فردی یا گروهی تدوین گردد، زیرا نیازمند

مبانی هستی‌شناسی و انسان‌شناسی، از منبعی فرای طبیعت می‌باشد و آن آموزه‌های وحیانی است. در ابتدا به تعریف علمی محیط زیست پرداخته و سپس اصول اخلاق زیست محیطی را بررسی می‌نماییم:

محیط زیست عبارت است از همه‌ی چیزهایی که در اطراف ما وجود دارند و روی آن‌ها تأثیر می‌گذاریم و آن‌ها نیز ما را متأثر می‌سازند (یخشکی، ۱۳۸۱). محیط زیست انواعی دارد که عبارتند از:

۱- محیط طبیعی: همه‌ی عوامل طبیعی که در اطراف ما وجود دارند، به وسیله انسان ایجاد نشده، اما مورد استفاده‌اش قرار می‌گیرد، محیط زیست طبیعی شامل موارد زیر است آب، هوا، خاک، گیاهان، جانوران و خلاصه تمامی سطح زمین و جو اطراف آن.

۲- محیط مصنوعی: همه‌ی چیزهایی که به وسیله‌ی انسان به وجود آمده‌است مانند: مناطق مسکونی، صنعتی، راه‌ها و غیره.

۳- محیط اجتماعی انسانی: محیطی که یک قوم یا ملت، با فرهنگ خاص خود در کنار هم زندگی کرده و با تأثیرات متقابل بر روی یکدیگر، محیط اجتماعی را به وجود می‌آورند.

توجه به محیط زیست را باید بر اساس تعریف آن که شامل همه انواع محیط می‌باشد مورد بازخوانی قرار داد و مهمترین اصول آن عبارتست از:

۱- اصل عدالت در محیط زیست

عدالت قانون عام است که تمامی نظام آفرینش را شامل می‌شود و مفهوم عدالت این است، که حق هر موجودی، چنان که شایسته‌ی اوست ادا شود این

تعریف از عدالت یک تعریف جامع است که و شامل انسان‌ها، حیوانات، گیاهان و حتی اشیای به ظاهر بیجان، مانند آب، سنگ و خاک نیز می‌شود.

عمده‌ترین مصداق‌های زیست محیطی که به عدالت ارتباط دارد، را می‌توان در محدوده‌های زیر فهرست نمود:

۱-۱- برهم خوردن نظام اکوسیستم^۱ طبیعت توسط انسان که به معنای بر هم خوردن حقوق عناصر زیست محیطی و در واقع تهی شدن منابع طبیعی توسط انسان از انرژی، ذخایر زیرزمینی و مواد غذایی و بطور کلی منابع تجدید ناپذیر است (حلم سرشت و دل پیشه، ۱۳۸۲، ص ۱۱).

۱-۲- آلودگی عناصر اصلی تغذیه انسان یعنی آب و خاک، هوا و تجمع مواد زاید و آلوده کننده‌ها که حق حیات موجودات زنده از جمله انسان را از آنان سلب می‌کند.

۱-۳- استفاده از مواد اولیه و ذخایر کره‌ی زمین به منظور ساخت سلاح‌های مرگبار و یا دیگر کالاهای غیر مفید و زیانبار برای بشر که در حقیقت استفاده‌ی نابحق از مواد فوق زمینه بحران محیط زیست را بوجود آورده است.

۲- اصل امنیت در محیط زیست

امنیت نقش بسیار مهمی در محیط طبیعی، محیط مصنوعی و محیط اجتماعی دارد. اگر چه تا انسان آن را از دست ندهد قدرش را نمی‌داند. پیامبر اسلام (ص) فرموده است «نعمتان مکفورتان (مجهولتان) الأمان و العافیة» (مجلسی، ۱۴۱۳ق، ص ۸۱). «امنیت و سلامتی دو نعمتی است که برای همه ناشناخته است و تا زمانی که از دست نداده‌اند پی به اهمیت وجودی آن‌ها نمی‌برند.» (مجلسی، ۱۴۱۳ق، ص ۸۱).

امام علی(ع) رفاه و آسایش و پیشرفت مادی و معنوی زندگی را در سایه‌ی وجود امنیت می‌داند: «رفاهیه العیش فی الامن» (آمدی، ۱۳۶۰، ص ۴۴۷).
 و در کلام دیگری از آن امام آمده است که بالاتر از امنیت نعمتی نیست: «لا نعمة أهنأ من الأمن» هیچ نعمتی آرامش بخش‌تر از امنیت نیست. (آمدی، ۱۳۶۰)

۳- اصل لاضرر در محیط زیست

قاعده‌ی فقهی «لا ضرر» پشتوانه‌ای در حفاظت از محیط زیست است. اصل «لا ضرر» یکی از اصول مسلم فقهی است که می‌توان با استناد به آن بسیاری از مشکلات زیست محیطی را حل کرد. این اصل در حقیقت روح حاکم بر همه قوانین اسلامی است. به موجب این اصل، در اسلام زیان رساندن به دیگران، به هیچ وجه مشروعیت ندارد؛ چه در مرحله‌ی وضع قانون و چه در مرحله‌ی اجرای آن. بنابراین اگر قانونی به تصویب برسد که موجب ورود زیان به فرد یا جامعه شود و یا در مرحله‌ی اجرا موجب زیان گردد از نظر اسلام مشروعیت ندارد.
 طبق قاعده‌ی لا ضرر هر گونه تصرف، تغییر و بهره برداری از جامعه‌ی انسانی و طبیعت که موجب تضییع حقوق دیگران شود از نظر اسلام ممنوع و مردود است. بسیاری از مسایل زیست محیطی را می‌توان در قالب قاعده‌ی لاضرر مورد بحث قرار داد مانند:

- ۳-۱- ریختن زباله در مکان‌هایی که برای انسان و محیط زیست زیان‌آور باشد. مانند نفوذ پساب‌های نفتی به سفره‌های آب زیرزمینی.
- ۳-۲- بهره‌برداری غیر مجاز از ذخایر طبیعی مانند چاه‌های نفت و گاز که منجر به ضرر به نسل‌های آینده می‌شود.

۳-۳- استفاده از خودروهای دودزا و کارخانه های غیر استاندارد به خصوص در نزدیکی شهرها.

۳-۴- ایجاد آلودگی صوتی به گونه ای که مزاحم شهروندان باشد، مانند صدای کارخانه های نزدیک شهر.

۴- اصل آبادی و ایجاد محیط زیست مصنوعی

انسان موجودی است که خداوند متعال به او مسؤولیت آبادگری زمین را داد: «هو انشأكم من الارض و استعمرکم فیها» (اوست که شما را از زمین آفرید و آبادی آن را به شما وا گذاشت). (قرآن کریم، هود، ۶۱)

در آیه ای دیگر خداوند انسان را از تخریب و برهم زدن نظام انسجام یافته ی طبیعت و ویرانی آن بر حذر می دارد: «و لا تفسدوا فی الارض بعد اصلاحها». (و در زمین پس از اصلاح آن فساد نکنید). (قرآن کریم، اعراف، ۵۶)

آیات فوق به دو جنبه ی مثبت و منفی فعالیت انسان در زمین اشاره دارد. از آنجایی که آبادگری و پرهیز از هر نوع ویرانگری به منظور تأمین نیازها و خواسته های انسان است، پس در حقیقت این همان طرح توسعه ی پایداری است که امروزه مورد توجه اندیشمندان زیست محیطی قرار گرفته است. یعنی تلاش در جهت برآوردن نیازمندی های نسل حاضر، بدون آن که به امکانات و توانمندی های نسل های آینده آسیب رساند به عبارت دیگر، آبادانی (مثبت) بدون تخریب (منفی)، تا تکامل انسان میسر گردد.

۵- اصل دعوت به حفاظت از محیط زیست

در نظام تربیتی اسلام از دیده بانی و مراقبت از یکدیگر در جامعه و حفاظت و مراقبت از محیط زیست بشر تحت عنوان «امر به معروف و نهی از منکر» یاد شده است:

«ولتكن منكم امة يدعون الي الخير و يامرون بالمعروف و ينهون عن المنكر و اولئك هم المفلحون». (باید از میان شما، جمعی دعوت به نیکی، و امر به معروف و نهی از منکر کنند و آنها همان رستگارانند.) (طوسی، ۱۴۱۵ق، ص ۲۰)

وقتی که محیط زیست در اثر عملکردهای عده‌ای دچار انواع آلودگی‌ها می‌شود و یا وقتی که کره‌ی زمین دچار بحران‌های زیست محیطی مختلف می‌گردد، این مسایل تنها دامن انسان‌های بدکار و متخلف را نمی‌گیرد بلکه همه‌ی انسان‌ها باید بهای آن را بپردازند.

بنابراین هیچ‌کس نمی‌تواند بگوید که چون وظیفه‌ی خود را انجام داده، از آثار ناگوار وظیفه‌ی ناشناسی‌های دیگران برکنار خواهد ماند، چرا که آثار اینگونه مسایل اجتماعی، فراگیر است. این درست مانند آن است که در حدیث پیامبر (ص) آمده است، عده‌ای از مسافران یک کشتی، اقدام به انجام اعمالی نمایند که سوراخ شدن قسمتی از بدنه کشتی را در پی داشته‌باشد. بدون تردید، عواقب ناگوار اینگونه عملکردها، تنها دامن عاملین چنین عملی را نخواهد گرفت بلکه همه‌ی مسافران کشتی بایستی بهای آن را بپردازند. به دلیل ضرورت، حساسیت و اهمیت حفاظت از محیط زیست در سطح جهانی در سال ۱۹۹۲ میلادی، کنفرانس بین‌المللی «توسعه و محیط زیست» معروف به اجلاس «سران زمین» تشکیل شد و نتایج حاصل از این کنفرانس به تصویب شرکت کنندگان در اجلاس، از جمله دولت جمهوری اسلامی ایران رسید.

۶- بررسی اثرات زیست محیطی طرح‌های توسعه

صدمات اقتصادی - اجتماعی و اکولوژیکی ناشی از طرح‌های توسعه‌ی بی‌رویه یا یک‌بعدی، گاهی غیر قابل‌جبران است و جبران آن‌ها فقط با صرف‌زمانی طولانی و هزینه‌های بسیار زیاد امکان‌پذیر خواهد بود. دیری است که جوامع پیشرفته با تجربه و به‌بهای گزاف به این باور رسیده‌اند که چنانچه اساسی‌ترین پروژه‌های توسعه در هر زمینه از نظر «پیامدهای زیست محیطی» مورد بررسی قرار نگیرد، موفقیت آنها نه تنها تضمین شده نیست بلکه ممکن است شکست‌هایی را با خود به همراه آورد. هرگونه توسعه‌ای بدون برخورداری از طرح ارزیابی، بی‌آنکه نیت خیرخواهانه دست‌اندرکاران امور توسعه زیر سؤال رود، بنا به ماهیت خود، می‌تواند فعالیتی باشد که نه تنها سازگاری با شرایط زیست محیطی ندارد بلکه در جهت تخریب آن باشد و در نهایت آن را به نابودی کشاند که توجه به گستره‌ی تخریب محیط زیست در اثر روند توسعه‌ی بی‌رویه، تحت لوای عمران، در اغلب کشورهای جهان، شاهدهی است بر این ادعا می‌باشد. از این رو، پروژه‌های مهم در زمینه‌های کشاورزی، صنعت، خانه‌سازی، دفع مواد زاید سمی و خطرناک و مواد زاید جامد شهری و فاضلاب شهری، شیلات، جنگلداری و استخراج معادن، توسعه صنعت نفت، گاز و پتروشیمی، تولید و انتقال نیرو، به ویژه نیروگاه اتمی پروژه‌های زیر بنایی، فرودگاه، بنادر دریایی، تأمین آب و احیای زمین و غیره نیازمند بررسی زیست محیطی توسعه می‌باشند.

۷- اصل جلوگیری از تخریب محیط زیست

تخریب در محیط زیست نمونه آشکار فساد است زیرا نقطه مقابل اصلاح و صلح، یعنی سازگاری در نظام طبیعت است.

از دیدگاه اسلام فساد عام است و مقابله در برابر فساد راز بقای دین و انسانیت و نظام طبیعت تلقی شده است. قرآن تباهی امت‌های گذشته را نتیجه عدم برخورد خردمندان با فسادانگیزی می‌داند.

خداوند متعال می‌فرماید: «و إذا تولى سعى في الارض ليفسد فيها و يهلك الحرث و النسل و الله لا يحب الفساد» (و چون به قدرت و حاکمیت دست یابد می‌کوشد تا در زمین فساد کند و کشت و نسل را نابود سازد و خداوند فساد را دوست ندارد.) (قرآن کریم، بقره، ۹۹).

نکات زیر از دقت در آیه فهمیده می‌شود:

۷-۱- به گفته مفسران مقصود از «حرث» در آیه گیاه به معنای عام است که شامل مزرعه‌ها، درختان، گیاهان و چراگاه‌ها می‌شود.

۷-۲- واژه «نسل» در این آیه عام است و شامل نسل آدمیان حیوانات و پرندگان می‌شود و نابودی گیاهان، زمینه از میان رفتن نسل حیوانات، پرندگان و آدمیان می‌باشد.

۷-۳- نابودی گیاهان و نسل حیوانات و پرندگان و انسان‌ها فساد در زمین است. که مفسران بدان تصریح کرده اند (طباطبایی، ص ۹۸).

فساد نیز دارای مفهومی بس گسترده است که هر گونه نابسامانی و ویرانگری و انحراف و ظلم را در بر می‌گیرد. به عبارت دیگر، فساد به هرگونه تخریب و ویرانگری گفته می‌شود که نظام آراسته و صالح جاری را برهم زند و

نقطه مقابل آن اصلاح است که تمام برنامه‌های سازنده در مفهوم آن جمع می‌باشند.

بدون تردید، آنچه که در اینجا از ابعاد مختلف فساد در نظر ما است، مواردی می‌باشد که نظام آراسته و صالح جاری در عرصه محیط زیست را که جزیی از نظام خلقت می‌باشد، با نابسامانی، انحراف و دگرگونی مواجه سازد.

ابعاد مختلف بحران زیست محیطی که امروزه به حق، افکار جهانی را تحت تأثیر قرار داده، حاصل عصیانگری بشر در برابر نظام آراسته و صالح جاری در عرصه محیط زیست می‌باشد. اینگونه اقدامات فساد انگیز چه از ناحیه فرد باشد و یا از حکومت، در تضاد با خواست خداوند است، چرا که خداوند ابداً فساد را دوست ندارد و هرگز در مشیت ازلی نخواست است که فساد کنند.

نکته قابل توجهی که در این مبحث بایستی ذکر شود، رفتارهایی است که منجر به بروز فساد در عرصه محیط زیست می‌گردند. اینگونه رفتارها نیز با توجه به ماهیت فساد انگیزشان در تضاد با اصول ارزشی اسلام است و بدون شک، نهی خداوند شامل آنها نیز می‌شود. چرا که فساد، فساد است اگر چه در قالب یکی از رفتارهای انسانی بروز نماید از طرف دیگر نباید از نظر دور داشت که همین فسادهای موضعی و فردی می‌تواند باعث گسترش دامنه‌ی فساد شده و نظام آراسته و صالح جاری در عرصه محیط زیست را در ابعاد وسیع و گسترده‌ای برهم زند.

آلوده کردن آب، خاک و هوا نیز در صورتی که عرصه‌ی حیات زیست-مندان مختلف زمینی را دچار اختلال نماید و نظام آراسته و صالح جاری در عرصه‌ی محیط زیست را دچار اختلال نماید از مصادیق بارز فساد و رفتارهای ناهنجار زیست محیطی تلقی می‌گردد.

۸- اصل مصرف بهینه و میانه روی در مصرف

عظایای الهی و ثروت‌های خداداد به صورت منابع طبیعی در عرصه‌ی محیط زیست وجود دارد که انسان در ایجاد آنها دخالتی نداشته است. استفاده‌ی بی‌رویه از منابع نفتی علاوه بر آنکه به حقوق نسل‌های آینده ارتباط دارد آیندگان را با تنگناها مواجه می‌گرداند، در صورتی که منابع طبیعی تجدید شونده، اساس زیست و مایه حیات به حساب می‌آید. منابع طبیعی قابل تجدید از نظر تئوری، همیشگی و پایدارند. آنها یا مشتق از منابع فناپذیر (مثل انرژی خورشیدی) هستند و یا می‌توانند با اعمال طبیعی و یا مصنوعی بازسازی شوند. به طور مثال محصولات نباتی و حیوانی، جنگل‌ها و برخی مراتع، منابع آب و هوا و خاک، منابع صید و شکار قابل تجدیدند، اما شرط لازم برای تجدیدپذیری استفاده عاقلانه از آنها است اشکال اصلی در این است که ما ممکن است از منابع قابل تجدید، سریعتر از زمان لازم برای بازسازی آنها بهره‌برداری کنیم و یا در نتیجه بهره‌برداری، اثرات جنبی استفاده، باعث به خطر انداختن محیط زیست و زندگی گردند.

بنابراین برخورداری انسان از یک چنین امکاناتی سبب طرح مسؤلیت وی در برابر طبیعت و جهان آفرینش است. تصمیمات غلط و اقدامات بی‌رویه‌ی بشر می‌تواند اختلالات و لطمات کم و بیش بزرگی بر تعادل و سلامت محیط زیست وارد آورد.

امروزه الگوی جهانی برای دستیابی به اهداف مورد نظر در جهت تلفیق اصول حفاظت زیست محیطی در برنامه‌ی توسعه‌ی اقتصادی و رسیدن به توسعه‌ی پایدار ارایه شده، که توجه به آن در برنامه‌های توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشورهای اسلامی ضرورت تام دارد (شاحیدر، ۱۳۷۳). توسعه‌ی زیست محیطی یا

توسعه‌ی پایدار در عبارتی کوتاه به معنی بهره‌برداری از محیط زیست با تضمین بقا می‌باشد.

نعمت‌های الهی اعم از خوردنی‌ها و آشامیدنی‌ها و یا انرژی‌هایی مانند نفت و گاز، همگی مواهبی هستند که خداوند متان جهت استفاده بشر آفریده است. قرآن به این نکته اشاره کرده است و می‌فرماید:

«قد جعل الله لكل شیء قدراً» (به راستی خدا برای هر چیزی اندازه‌ای مقرر کرده است) (قرآن کریم، طلاق، ۳).

امروزه بر همگان ثابت شده است که منابع زیست‌محیطی و مواهب الهی موجود در زمین محدود است که استفاده‌ی بیش از حد برخی از انسان‌ها، موجب محرومیت دیگران می‌شود. نکته‌ی دیگر این که انسان در خصوص چگونگی بهره‌مندی از نعمت‌ها مسؤول است: «ثم لتسئلن يومئذ عن النعم» (سپس در چنین روزی درباره‌ی نعمت‌های پروردگار از شما پرسش خواهد شد) (قرآن کریم، التکائر، ۸).

قرآن کریم چه تعبیر زیبا و دقیقی درباره‌ی امت اسلامی به کار برده است: «و كذلك جعلناكم امة وسطا» (شما را امتی میانه قرار دادیم) (قرآن کریم، بقره، ۱۴۳).

واژه‌ی وسط در لغت هم به معنی حد متوسط در میان دو چیز آمده یعنی دوری از افراط و تفریط و الگو بودن نیز می‌باشد، و هم به معنی جالب، زیبا، عالی و شریف. به نظر می‌رسد این دو معنا به یک حقیقت باز می‌گردد زیرا شرافت و زیبایی هر چیزی به اعتدال و دوری از افراط و تفریط است.

حفاظت از محیط‌زیست به معنای عدم بهره‌برداری یا حتی کمتر استفاده-کردن از امکانات طبیعت نیست بلکه مراد از آن استفاده‌ی بهینه و عاقلانه از طبیعت است. زیرا گاهی خودداری از بهره‌برداری از امکانات محیط زیست موجب تخریب آن خواهد شد. صید بی‌رویه و بدون برنامه‌ریزی نیز سبب برهم خوردن

تبادل اکوسیستم‌های آبی و از بین رفتن تدریجی منبع غذایی دریایی به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع تامین غذای جمعیت در حال افزایش انسان است (روشنی، ۱۳۸۱).

۹- اصل بهداشت و پاکیزگی محیط

بهداشت یکی از مباحث مهمی است که اسلام توجه جدی به آن نموده است. اسلام به منظور حفاظت از محیط دستورات و برنامه‌های فراوانی در تمامی عرصه‌های حیات بشری، اعم از معنوی، مادی، فردی و اجتماعی عرضه کرده است. پس با توجه به تأثیرگذاری این عرصه‌ها بر یکدیگر نباید آن‌ها را به صورت جداگانه مورد بحث قرار داد. محیط اجتماعی زندگی انسان آثار اجتناب ناپذیری بر روان و رفتار او دارد. انسان بسیاری از صفات خود را از محیط کسب می‌کند. محیط‌های پاک غالباً افراد پاک پرورش می‌دهند و محیط‌های آلوده غالباً افراد آلوده. «والبلد الطیب یخرج نباته باذن ربه و الذی خبیث لا یخرج الا نکدا کذلک نصرف الایات لقوم یشکرون» (سرزمین پاکیزه (و شیرین) گیاهش به فرمان پروردگار می‌روید اما سرزمین‌های بد طینت (و شوره زار) جز گیاه ناچیز و بی‌ارزش از آن نمی‌روید این گونه آیات (خود) را برای آن‌ها که شکرگزارند بیان می‌کنیم) (قرآن کریم، اعراف، ۵۸). در این آیه تأثیر محیط بر روان و رفتار انسان به صورت لطیفی بیان شده است. در این مثال انسان‌ها به گیاهان تشبیه شده‌اند و محیط زندگی آن‌ها به زمین‌های شور و شیرین. در یک محیط آلوده هر چند که آموزش کارآمد باشد پرورش انسان‌های پاک دشوار است همان‌گونه که باران در زمین شوره‌زار گل نمی‌رویاند. به همین دلیل برای تهذیب نفوس و تقویت اخلاق صالح باید به اصلاح محیط همت گماشت. در سال‌های اخیر سازمان بهداشت جهانی، موضوع بهداشت محیط را باز تعریف نموده و آورده است «بهداشت محیط زیست عبارتست از

کنترل عواملی از محیط زندگی که به نحوی در رفاه و سلامت بدنی، روانی و اجتماعی انسان تأثیر دارند و یا خواهند داشت.» (حلم سرشت و دل پیشه، ۱۳۸۲، ص ۳).

در همه‌ی ادیان آسمانی، پاکیزگی و عدم آلودگی از وظایف دینی بر شمرده شده است در اسلام بر پایه‌ی حدیث «النظافة من الایمان» حفظ پاکی در همه‌ی زمینه‌ها اعم از انسان، زمین، آب، هوا و غیره مطرح می‌گردد. بنابراین جلوگیری از آلودگی محیط زیست، مسأله‌ی امروزی نبوده بلکه در طول تاریخ اسلام اهمیت داشته است. پیامبر در حدیثی می‌فرماید: «زمین را مسح کنید زیرا او نسبت به شما نیکی و لطف و محبت دارد.» (نهج الفصاحه).

منظور از آلودگی، وارد ساختن مستقیم یا غیر مستقیم هرگونه ضایعات زیانبخش توسط انسان به محیط زیست است که در نتیجه‌ی چنین عملی، خطراتی متوجه سلامت انسان و حیات جانوری یا گیاهی شده، به امکانات زیستی صدماتی وارد می‌آید و یا سایر کاربردهای مشروع محیط زیست مختل می‌گردند. از آنجا که هدف از آفرینش همه‌ی مخلوقات از جمله آب، خاک، هوا، گیاه و حیوان تنعم و بهره‌وری انسان است، هیچ کس این حق را ندارد که عناصر حیاتی زندگی آدمی را که توسط خالقش به ودیعه به او سپرده شده آلوده یا تباه سازد. از طرف دیگر، به موجب تعدادی از آیات و روایات، بسیاری از مخلوقات دیگر هم از جمله آب و حیوانات همانند انسان، خود واجد ملاک تقدس‌اند، و یا به عبارتی به علت شدت آمیختگی آنها با انسان و سایر جنبندگان نباید آنها را آلوده ساخت، به حریم پاک آنها تجاوز ناپاکانه کرد و ستم و آزار در حق آنها روا داشت (گرگی، ۱۳۶۲).

امروزه آلودگی محیط زیست مصداق بارز ضرر وارد نمودن به سلامت افراد جامعه به حساب می‌آید و بدون تردید شامل نهی شدید پیامبر اسلام (ص) در حدیث معروف لا ضرر و لا ضرار فی الاسلام که قبلاً به آن اشاره شد می‌شود.

اسلام به سالم‌سازی، زینت‌بخشی و بهره‌مندی از اشیای پاکیزه در محیط زندگی و حتی در عبادت اهمیت بسیار داده‌است. به طوری که خداوند متعال کره-ی زمین را با زینت ستارگان آراسته است:

«انا زینا السماء الدنيا بزینة الكواكب» (ما آسمان این دنیا را به زیور ستارگان آراستیم) (قرآن کریم، صافات، ۶).

و در آیاتی دیگر بهره‌مندی از زینت‌ها و پاکیزگی را از فرامین الهی شمرده است:

«یابنی ادم خذوا زینتکم عند کل مسجد و کلوا واشربوا و لا تسرفوا انه لا یحب المسرفین قل من حرم زینة الله التي اخرج لعباده و الطیبات من الرزق قل هي للذین ءامنوا فی الحیوة الدنیا خالصة یوم القیمة كذلك نفضل الایات لقوم یعلمون» (ای فرزندان آدم زینت خود را به هنگام رفتن به مسجد با خود بردارید و (از نعمت های الهی) بخورید و بیاشامید ولی اسراف نکنید که خداوند مسرفان را دوست نمی‌دارد بگو: «چه کسی زینت های الهی را که بندگان خود آفریده و روزی های پاکیزه را حرام کرده است؟!» بگو: «این ها در زندگی دنیا برای کسانی است که ایمان آورده اند (اگر چه دیگران نیز با آن ها مشارکت دارند ولی) در قیامت خالص (برای مؤمنان) خواهد بود.» این گونه آیات (خود) را برای کسانی که آگاهند شرح می‌دهیم) (قرآن کریم، اعراف، ۳۲ تا ۳۱).

پاکیزگی محیط اطراف ما به خصوص خانه و کاشانه و محل کار و زندگی از جمله مسایل مهم در بهداشت محیط می باشد که اسلام اهمیت ویژه ای به آن داده است و در بسیاری از روایات سبب جلب روزی الهی تلقی شده است.

امام صادق فرمود: «و لا تؤوا التراب خلف الباب فانه مأوی الشيطان» (خاکروبه را پشت در خانه نریزید که ماوای شیطان است) (مجلسی، ۱۴۱۳ق، ص ۴۰۴).

لازم به یادآوری است که شیطان یکی هم به معنای موجود زیانبخش و مودی است. احتمال دارد در این گونه روایات مراد میکروبها و ویروسها باشد که در محیطهای آلوده به سرعت تکثیرشده و منتشر می شود. امام علی (ع) فرمود: «نظفوا بیوتکم من حوک العنکبوت فان ترکه فی البیت یورث الفقر» (تار عنکبوت را از خانه‌هایتان پاک کنید که ترک این کار فقر به دنبال خواهد داشت) (برقی، ۱۳۷۰ق، ص ۶۲۴). آلوده کردن محیط زیست و منابع خدادادی می تواند این نعمت‌های خداداد را از دایره بهره‌وری و ارزشمندی خارج سازد. از این رو در اسلام فرامین زیادی بر عدم آلودگی محیط وارد شده است. یکی از عوامل آلوده کننده نجاستها هستند که مؤمنان باید از آن پرهیزند.

در روایات آمده است که از نجس کردن محیط زندگی پرهیز کنید مکان‌هایی چون اطراف مساجد، کنار رودخانه‌ها، باغ‌های میوه و زیردرختان میوه، جلو و اطراف خانه‌های مردم و گذرگاه‌ها از جمله آنها می باشد. امام علی (ع) یکی از آثار پاکیزگی را از بین رفتن غم و غصه دانسته و می فرماید:

«النظیف من الثياب ینذهب الهم والحزن و هو طهور للصلاة» (پاکیزه بودن لباس غم

و غصه را از بین می برد و شرط درستی نماز است) (الکلینی، ۱۳۸۸ق، ص ۲۸).

یکی از دلایل افسردگی‌ها و مشکلات عصبی جوامع را می‌توان چنین آلودگی دانست. امام صادق(ع) زندگی را با عناصر آلوده حیات ناگوار می‌داند و می‌فرماید:

«لا تطيب السكني الا بثلاث الهواء الطيب و الماء الغزير العذب و الارض الخوارة»
(زندگی بدون احراز سه عامل (زیست محیطی و) حیاتی گوارا نیست هوای پاک و تمیز آب فراوان و گوارا و زمین حاصلخیز و قابل کشت و زرع)(ابن شیعہ، ۱۴۰۴ق).

۱۰- بهداشت محیط مسجد

یکی از مکان‌های عمومی که بهداشت آن مورد توجه اسلام است مسجد می‌باشد. مسجد جایی است که ظاهر و باطن فرد و هم اجتماع را آراسته و بدون آلودگی می‌خواهد (پاک نژاد، ۱۳۶۱، ص ۹۰).

ظاهر بدن: گاه بلافاصله پس از در ورودی برخی مساجد آینه‌ای که در خور شأن خانه خدا - مساجد - است و بر ستونی نصب شده (در مشاهد متبرکه و مزار صلحا نیز هست) تا مسلمانی که وارد می‌شود بدین طریق بتواند اگر موهایش ژولیده است شانه بزند و یا اگر مشکلی در ظاهرش وجود داشت برطرف سازد و خلاصه با سر و وضعی آراسته وارد گردد به علاوه اینکه هنگام ورود برای جلوگیری از ایجاد تعفن که امکان وجودش در ازدحام و جاهای گرم بیشتر است عطر و گلاب می‌پاشند. (بعضی این مستحب را که معطر بودن و پاکیزه‌داشتن سر و وضع است خود رعایت می‌کنند).

اینکه پروردگار فرمود: «خُذُوا زِينَتَكُمْ عِنْدَ كُلِّ مَسْجِدٍ» (قرآن کریم، اعراف، ۳۱). مسلمان مترصد است همیشه لباس خوب و پاکیزه‌ای داشته به شکل و وضع خود

بی‌اعتنا نباشد از حضرت امام حسن مجتبی (ع) که بهترین جامه‌ی خود را موقع نماز در بر می‌کرد سبب این کار را پرسیدند فرمود: خداوند جمیل است و جمال و زیبایی را دوست دارد. به این جهت خود را برای رفتن به پیشگاه الهی زینت می‌کنم خداوند امر فرموده که با زینت‌های خود در مساجد حاضر شوید.

۱۱- اصل توجه به بهداشت آب

آب یکی از نعمت‌های بزرگ پروردگار است که مایه‌ی حیات تمام موجودات می‌باشد.

قرآن فرموده است: «و جعلنا من الماء کل شیء حی» (و هر چیز زنده‌ای را از آب پدید آوردیم) (قرآن کریم، انبیاء، ۳۰).

آب نزدیک به ۷۲ درصد سطح کره زمین را پوشانده است. ۹۷/۲ درصد حجم آب کره زمین در اقیانوس‌ها و دریاهاست. حدود ۱/۲۳ درصد آب‌های زمین شیرین است، که حدود یک سوم این مقدار قابل مصرف است. مابقی آب شیرین به صورت برف و یخ در نواحی قطبی و یخچال‌های طبیعی وجود داشته و غیرقابل استفاده است (حلم سرشت و دل‌پیشه، ۱۳۸۲، ص ۴۵). با توجه به اهمیت آب و محدود بودن آن روشن است که علاوه بر ضرورت استفاده بهینه از آب و اجتناب از اسراف در مصرف آن بایسته است که از آلودن آب‌ها جلوگیری کرده و این عنصر حیاتی را از آلاینده‌ها رها نماییم.

پیامبر فرمودند که: «إن للماء أهل» (آب هم زیستگاه موجوداتی است).

آلوده شدن آب‌های سطحی و زیرزمینی توسط نشت نفت و سایر مواد، ضرورت تصفیه آب‌های داخل پالایشگاه و تصفیه پساب‌ها همگی نکاتی مهم هستند.

اسلام هیچ عذری را برای آلوده کردن آب نمی‌پذیرد حتی اگر در جهت مقابله با دشمن باشد. امام صادق(ع) خطاب به یکی از یارانش فرمود: «ولا تفسد علی القوم ماءهم» (آب مردم را آلوده نکن).
 آلودگی آب‌ها منشأ بسیاری از بیماری‌هاست، به طوریکه گاه گفته می‌شود که ۸۰٪ مشکلات بهداشتی و درمانی مردم ناشی از مصرف آب آشامیدنی آلوده است (دبیری، ۱۳۸۲، ص ۱۱).

۱۲- اصل توجه به بهداشت هوا

یکی از عناصر ارزشمند و حیاتی هواست. چیزی که با استنشاق آن زندگی خود را تداوم می‌بخشیم. همان‌طور که قبلاً اشاره شد در سخنی از امام صادق(ع) آمده است: «خوشی زندگی با حضور سه چیز میسر است که هوای پاک یکی از این سه به شمار می‌رود»

هوا، اقیانوسی است که در آن تنفس می‌کنیم. ۹۹/۹ درصد هوا از نیتروژن، اکسیژن، بخار آب و گازهای بی اثر تشکیل شده است. هوا، انسان، گیاه و حیوان را در برابر خطرات زیان‌بار تابش اشعه‌های خورشید حفظ می‌کند. فعالیت‌های انسانی^۲ می‌تواند موادی را وارد هوا کند که بعضی از آن‌ها مشکلاتی را برای انسان‌ها، گیاهان و حیوانات به وجود آورد (خبرگزاری جمهوری اسلامی، ۱۳۸۴). از جمله مونواکسید کربن که منبع اصلی تولید آن وسایط نقلیه موتوری است.

مصرف بیش از حد سوخت‌های فسیلی (مانند نفت، گاز و زغال سنگ) باعث آلودگی هوا شده که این خود بزرگترین خطر برای سلامتی انسان است. بر اساس برآورد سازمان جهانی بهداشت^۳ آلودگی هوا در هر سال موجب مرگ سه میلیون نفر می‌شود. تأثیر آلودگی هوا بر افراد مختلف متفاوت است. آسیب

پذیری برخی افراد در برابر آلودگی هوا بسیار بیشتر از سایرین است. کودکان کم سن و سال و سالمندان بیشتر از دیگران از آلودگی هوا آسیب می‌بینند. برخی بیماری‌ها مانند آسم، بیماری قلبی و ریوی در مواقع آلودگی هوا تشدید می‌شوند. آثار کوتاه مدت آلودگی هوا عبارتند از: حساسیت چشم‌ها، بینی، حلق، بیماری‌های دستگاه تنفسی، سردرد و تهوع. آلودگی هوا برای مدت کوتاه می‌تواند بیماری مبتلایان به آسم و آمفیزم را تشدید کند. آثار دراز مدت آلودگی هوا می‌تواند بیماری مزمن تنفسی، سرطان ریه، بیماری قلبی و حتی آسیب به مغز، اعصاب، کبد و کلیه‌ها را شامل شود. عقیمی ناشی از کاهش شمار اسپرم در مردان از عوارض آلودگی هوا شناخته شده است. آلودگی هوا نه تنها در تشدید آسم نقش دارد بلکه بزرگ‌ترین عامل خطر در ایجاد این بیماری محسوب می‌شود. پزشکان از جمله عوامل مؤثر در بروز جوش صورت را آلودگی هوا معرفی می‌کنند. در تحقیقات انجام شده مشخص شده است آلودگی هوا در بروز چاقی نقش دارد و تأثیر آن بر مرگ زودرس در نواحی آلوده‌ی شهرها به اثبات رسیده است. آلاینده‌ها توان گیاهان را برای مقابله با بیماری‌ها و حشرات کاهش می‌دهند و در رشد آنها تأثیر منفی می‌گذارند.

امام علی (ع) فرمودند: «نهی رسول الله (ص) أن یلقى السم فی بلاد المشرکین» (رسول خدا (ص) از ریختن سم در سرزمین مشرکین نهی کرده- اند) (قرآن کریم، الکلینی، ۱۳۸۸ق، ص ۲۸).

کارشناسان معتقدند که آلودگی هوا سه پیامد اصلی شامل «باران اسیدی، تخریب لایه‌ی ازن و گرم شدن کره‌ی زمین» را در مقیاس بین‌المللی به دنبال داشته است (پورخباز، ۱۳۸۱).

۱۳- اصل رعایت بهداشت صوتی

یکی از مشکلات زندگی شهری که متأسفانه زندگی پر از آرامش و به دور از سرو صدای برخی از روستاها را نیز اخیراً به تدریج تحت تأثیر قرار داده است، موضوع آلودگی‌های صوتی است.

سر و صدای محیط اطراف در دراز مدت منجر به ایجاد ضایعاتی در انسان می‌شود که در برخی موارد آثار آن‌ها به صورت خستگی، خواب آلودگی و حملات عصبی بروز می‌نماید (ماهنامه دانستنی‌های هوای پاک، شماره ۱۵۳، ص ۴۳۲).

برخی از آثار آلودگی صوتی در انسان عبارتند از: دست رفتن قدرت شنوایی و یا کم شدن آن، حساسیت عصبی، گرفتگی عضلانی، شوک عصبی، تحریک پذیری شدید، خستگی روحی و جسمی، مالیخولیا، سرگیجه، ترس و اضطراب، آلرژی، از دست دادن تعادل بدن، ضعف قوه‌ی بینایی، ضعف نیروی جسمی، امراض قلبی، یبوست، سوء هاضمه، ورم معده و تمایل به خودکشی و قتل (ماهنامه دانستنی‌های هوای پاک، شماره ۱۵۳، ص ۴۳۲).

۱۴- اصل رعایت بهداشت زمین

اندکی بیش از یک چهارم کره زمین را خشکی تشکیل می‌دهد و کمتر از یک سوم خشکی‌های روی زمین برای دام‌ها، محصولات کشاورزی و زندگی انسان مفید می‌باشد. بقیه‌ی سطح خشکی‌ها را نواحی سرد قطبی، کویرهای خشک و سوزان و کوهستان‌های سنگی تشکیل می‌دهند. (روشنی، ۱۳۸۱، ص ۵۹).

خاک لایه بسیار نازکی از کره‌ی زمین را تشکیل می‌دهد. وجود و تغذیه موجودات زنده به آن وابسته است. غیر از قطبین که در زیر یخ‌ها مدفون هستند

یک و نیم میلیارد هکتار زمین موجود است، که یازده درصد آن در دست کشاورزی است و مابقی آن غیر قابل کشت می‌باشد. (روشنی، ۱۳۸۱).

در روایات انسان‌ها در برابر سرزمین‌هایی که در آن زندگی می‌کنند نیز مسؤول شناخته شده‌اند:

«فإنکم مسئولون حتی عن البقاع و...» (شما در مورد زمین‌ها و ... نیز مسؤول هستید) (نهج البلاغه).

اما امروزه شاهد آن هستیم که چگونه خاک‌های مرغوب تبدیل به ساختمان‌ها و مراکز صنعتی و یا آلوده به انواع مواد شیمیایی و سمی می‌شوند و عرصه‌ی حیات را برای انسان‌ها، و موجودات دیگر تنگ می‌کند. امروزه شاید به دلیل حمل و نقل زیاد نفت و مشتقات آن امکان آلودگی آب و خاک زیاد است. این آلودگی ممکن است تصادفی بوده و یا عملاً آلاینده‌هایی مانند فاضلاب پالایشگاه‌های نفت به خاک افزوده شده و یا بر روی آن تخلیه شود. آلودگی خاک با مواد نفتی اهمیت به سزایی داشته و مقدار کم آن می‌تواند طعم و بوی آب مشروب را نامناسب سازد. اگر در نقطه‌ای مقداری مواد نفتی بر روی خاک ریزش کرده باشد لازم است از پخش و گسترش آن جلوگیری نموده و اجازه ندهیم سطح بیشتری را آلوده کند زیرا در صورت نفوذ در خاک و آلوده ساختن اعماق آن، امکان بهسازی و رفع آلودگی از خاک دشوارتر گشته و از سوی دیگر کمبود اکسیژن در اعماق خاک فعالیت میکروارگانیسم‌ها و موجودات زنده‌ی ضروری را محدود سازد (حلم سرشت و دل پیشه، ۱۳۸۲، ص ۴۷).

۱۵- بهداشت زباله و مواد زاید

موضوع دفع فضولات هنگامی مورد توجه واقع می‌شود که انسان به صورت اجتماعات به هم پیوسته و در یک مکان زندگی مشترک خویش را آغاز نمود این امر به ویژه بعد از چادر نشینی و ایجاد شهرها ضروری شد. تاریخ اسلام گواه آن است که در دوره پیامبر (ص) و امام علی (ع) گروهی مسؤول جمع آوری زباله‌ها و خروج آن از شهرها بوده‌اند (یعقوبی) اسلام دستوراتی در مورد توجه به نظافت خانه‌ها و جمع آوری خاک‌روبه‌ها داده است. بر طبق آیات قرآن هر یک از نعمت‌های خداداد دارای مقدار معین است و در استفاده از آنها حدی وجود دارد که نبایستی از آن حد فراتر رفت دنیای امروز که پی به این حقیقت برده سخت به این موضوع توجه کرده و در این زمینه با فنون خاصی از زباله‌ها بهترین کودها را می‌سازند و یا از مواد موجود در آن (مثل کاغذ، فلزات و شیشه) ماده خام اولیه برای تهیه کاغذ، شیشه و فلزات مختلف به دست می‌آورد و یا حتی از فاضلاب‌ها پس از تصفیه کردن، آب قابل استفاده برای مصارف کشاورزی و غیره تهیه می‌کند.

بازیافت به معنی قابل مصرف کردن مجدد مواد و یا استخراج یک یا چند ماده قابل مصرف از زباله به وسیله فرآیندهای ساده یا پیچیده است.

انسان با عمل به بازیافت سعی بر آن دارد تا مواد زاید یک چرخه را قابل مصرف مجدد ساخته و با این عمل علاوه بر صرفه‌جویی اقتصادی، به امر پاکسازی و حفاظت از منابع و محیط زیست کمک نماید. اهمیت دفع بهداشتی زباله‌ها هنگامی بر همگان روشن خواهد شد که خطرات ناشی از زباله‌ها به خوبی شناخته شود. زباله‌ها نه تنها موجب شیوع بیماری‌ها و زشتی طبیعت می‌شوند، بلکه می‌توانند با آلوده کردن آب و خاک و هوا خسارت‌های زیست محیطی فراوانی را به

بار آورند. به همان اندازه که زباله‌ها متنوع‌اند خطرهای ناشی از مواد تشکیل دهنده آنها نیز می‌تواند متفاوت باشد.

عدم بازیافت مواد مفید موجود در زباله‌ها با توجه به حجم بسیار زیاد زباله، نوعی کفران نعمت و اسراف می‌باشد به ویژه بر مبنای تکالیف و وظایف الهی متناسب با توانایی انسان‌ها می‌باشد بر این اساس و با توجه به اینکه در سایه پیشرفت علم و تکنولوژی، امکان بهره‌برداری از مواد موجود در زباله‌ها امکان پذیر گردیده، و با توجه به حجم بسیار زیاد زباله‌ها و جنبه اسلامی جلوگیری از اسراف و کفران نعمت ضرورت ایجاد سیستم‌های بازیافت بیش از پیش روشن می‌گردد.

در مراکز صنعتی به ویژه پالایشگاه‌ها ضروری است تا واحدی جهت تصفیه و بازیافت آب‌های آلوده به منظور استفاده‌ی مجدد آن در برج‌های خنک‌کننده که مستقیماً سبب کاهش میزان آب مصرفی خواهد شد احداث شود تا موارد زیر را بازیافت نماید:

- آبهای آلوده به مواد نفتی عملیات پالایش

- آب بارندگی

- فاضلاب‌های بهداشتی

پس از عملیات تصفیه پساب مواد زیر جدا سازی می‌شود:

آب، روغن یا مواد نفتی هیدروکربنی، لجن شامل مواد زاید و جامد و... تا از موارد تصفیه شده استفاده بهینه شود.

۱۶- اصل توسعه‌ی فضای سبز

درخت و درختکاری، سبزه و سر سبزی واژه‌هایی هستند که همواره از ابتدای آفرینش انسان در مفاهیم دینی مطرح بوده اند. و باغ‌های بهشت به عنوان پاداش و زیستگاه آغازین و واپسین او در تکوین الهی رقم خورده است. از این رو بشر انس خاصی با طبیعت دارد، دنیا نیز که زیستگاه موقت انسان است، باز از درخت و سبزه دور نبوده و کشاورزی اولین صنعتی است که خداوند پس از هبوط انسان به زمین به وی یاد داده است تا به آبادانی زمین بپردازد. و در حقیقت نماد آبادانی زمین، مراتع، جنگل‌ها، باغ‌ها و مزارعی است که به وجود آمده است. خداوند متعال به انسان ماموریت داده است که به آبادانی زمین بپردازد: «هو أنشأكم من الارض و استعمرکم فیها» (اوست که شما را از زمین آفرید و آبادی آن را به شما واگذاشت) (قرآن کریم، هود، ۶۱).

۱۷- اجرای پیمان‌های زیست محیطی ملی و جهانی

تخریب محیط زیست که در اثر دخالت بشر در طبیعت ایجاد شده مصیبتی جهانی شده است که هیچ یک از کشورهای جهان از عواقب شوم آن بر حذر نخواهند ماند و هیچ کشوری هم به تنهایی قادر به مهار آن نخواهد بود. متوقف کردن این روند فاجعه آمیز تنها زمانی میسر است که همه‌ی کشورها دست به دست هم داده و با همکاری و همیاری بین‌المللی، آتشی را که افروخته شده خاموش کنند. تخریب محیط زیست مرز نمی‌شناسد. آلودگی هوا و مواد سمی از طریق جریان هوا و رودخانه‌ها و دریاها و غیره از شهری به شهر دیگر و از کشوری به دیگر کشورها منتقل می‌شود.

بر این اساس کسی که خواهان حمایت و حفاظت از محیط زیست است، بایستی به هم پیوستگی و ارتباط ساختاری محیط زیست و توسعه را هیچ وقت از نظر دور ندارد. از این رو سیاست حفاظت محیط زیست چیزی گسترده‌تر و فراتر از مرزهای مصنوعی و سیاسی و جغرافیایی و طبیعی کشورها است و اعمال آن نیز بایستی به گونه‌ای باشد که مسؤولیت‌پذیری کل جهان را در برگیرد و همه کشورها و آحاد مردم در قبال آن احساس تکلیف و وظیفه نمایند. در یک کلام باید نظام حاکم بر جهان هم در سطح ملی متحول شود و شرایط نوینی ایجاد شود که زندگی سالمتر و سعادتمندتری را برای بشر به ارمغان آورد و در ایجاد این تحول، نه تنها سیاستمداران آینده‌نگر و خوش فکر بلکه مردم عادی نیز نقشی عظیم دارند. این تک تک افراد بشر هستند که از تخریب محیط زیست صدمه می‌بینند و همانها هم باید برای معکوس کردن این روند به حرکت در آیند. حکومت‌ها تنها هنگامی به اقدامات جدی در جهت حفظ محیط زیست دست خواهند زد که مردم خواستار آن شده باشند (براون و همکاران، ۱۹۹۰م/۱۳۷۰ش).

خداوند نیز در قران بر اجرای پیمان‌ها تأکید فراوان نموده است. در نخستین آیه سوره مائده می‌خوانیم: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، به پیمان‌ها و قراردادهایی که منعقد می‌کنید وفا نمایید.»

در سوره نحل نیز آمده است: «هنگامی که پیمان بستید به عهد خدا وفا کنید و هرگز پیمان‌های خود را پس از آنکه محکم بستید نقض ننمایید.» نکته‌ای مهم این آیه است که قران در آیه فوق از قراردادها به عنوان پیمان خدا یاد نموده و متعاهدین را یاد آور می‌شود که با عقد پیمان، گویی با خدا قرارداد نموده‌اند و پیمان خدا نیز مورد بازخواست خواهد بود.

نتیجه

انسان عنصری جدایی ناپذیر از مجموعه‌ی نظام هستی است، موقعیت او در برابر طبیعت باید بر اساس حقیقت آفرینش تعیین گردد. در بینش اسلامی چنین ارتباطی توسط کسی مشخص می‌شود که خود آفریننده‌ی عالم هستی است. خداوند برای بندگان خود وظایف و تکالیفی تعیین نمی‌کند مگر اینکه در آن مصلحتی باشد که دنیا و آخرت آنان را اصلاح نماید؛ خداوند جز به اموری نیکو و پسندیده دستور نداده و جز از اموری زشت که موجب انحطاط دنیا و آخرت بندگان است نهی نکرده، و انسان بر طبق آن دستورات کاری را انجام نمی‌دهد مگر اینکه عقل نیز همان را می‌پسندد، و چیزی را ترک نمی‌کند، مگر اینکه عقل هم ترک آن را شایسته می‌داند.

نقش اسلام در اخلاق زیست محیطی از ابعاد مختلف مهم است:

۱- تعدیل غرایز و خواسته‌های انسان در عرصه‌ی محیط زیست:

وجود انسان، در بردارنده‌ی مجموعه‌ای از سلسله غرایز و تمایلات درونی است که زندگی انسان بر آنها استوار است. اگر روزی این تمایلات از انسان گرفته شود، انگیزه‌ی حیات از او سلب می‌گردد و سرانجام نسل وی به نابودی می‌گراید. ولی این غرایز در صورتی وسیله سعادت و موجب خوشبختی جامعه انسانی است که در به کاربردن آنها، از هر نوع افراط و تفریط خودداری شود و به اصطلاح خواسته‌های درونی او تعدیل گردد و به طرز صحیحی رهبری شوند.

۲- آموزش و پرورش اخلاق زیست محیطی:

«رفتار» همان نتیجه و کارکرد «اخلاق» است که پس از آموزش و آگاهی صورت می‌پذیرد و به عبارت دقیق‌تر، کارهای انسان یک ریشه‌ی اخلاقی دارد و

به همین جهت ما، شناخت و آگاهی و روحیات و صفات افراد را در طرز رفتار آنها جستجو می‌کنیم.

اخلاق زیست محیطی با پشتوانه دینی در عین حال که به ارتباطات انسان با طبیعت معنی می‌بخشد، این ارتباطات را آرمان ساز، شورانگیز و تعهد آور می‌نماید. چنین اخلاقی پایه و اساسی برای تعهد و التزام و مسؤولیت است.

۳- ضمانت اجرای قوانین زیست محیطی:

در زندگی روزانه بسیاری عوامل و حوادث موجب ایجاد نوعی عکس‌العمل در ما می‌شود که حاصل آن‌ها کوششی فعالانه، ذهنی یا عملی، از جانب ما است. مانند عوامل و حوادثی که سلامت و تعادل جسمانی ما را به خطر می‌اندازند؛ ما در حالت طبیعی و سلامت فکری نسبت به حفظ سلامت جسمانی خود علاقمند بوده و از هر عاملی که حیات ما را به مخاطره افکند پرهیز می‌کنیم. حوادث و پدیده‌هایی که در تضاد با نظام ارزش‌ها و عقاید ما هستند منبعی دیگر در برانگیختن حس مسؤولیت ما به شمار می‌روند.

قوانین بشری هر قدر هم خوب و صحیح وضع شده باشند از نظر ضمانت اجرا، ما را در بن‌بست قرار می‌دهند، تنها قدرت ایمان که شالوده‌ی آن توجه به خدا و مقررات مذهبی است، بهترین بازرس و ناظری است که می‌تواند ضمانت اجرای قوانین را به عهده بگیرد.

آن اندازه تأثیری که از ایمان به خدا در ریشه‌کن ساختن عوامل مخرب زیست محیطی و هدایت افراد به راه صلاح و نیکی می‌توان انتظار داشت از هیچ نوع سازمان و قدرت مادی ساخته نیست.

دعوت مردم به حفظ محیط زیست بدون استمداد از یک ریشه‌ی مذهبی بی‌اثر و یا کم‌اثر خواهد بود. به همین دلیل باید کوشش نمود تا عوامل مخرب زیست محیطی در پرتو ایمان و تقوی تضعیف گردیده و از بین برود.

پی نوشت‌ها

۱- به مجموع جمعیت های انواع مختلف جانداران یک منطقه، اجتماع انسانی و به مجموعه اجتماعات زیستی و رابطه آنها با محیط زندگیشان یک نظام اکولوژیک یا اکوسیستم گویند، یعنی نظام اکولوژیک مجموعه عناصر زنده و غیر زنده محیط در یک ناحیه معین است که با روابط و تاثیر متقابل به ساختن و مبادله مواد غذایی و انرژی اشتغال دارند (حلم سرشت و دل پیشه، ۱۳۸۲، ص ۵).

2- World Health Organization (WHO)

فهرست منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

آمدی، عبدالواحد. (۱۳۶۰). غررالحکم. تهران: دانشگاه تهران.

ابن شعبه. (۱۴۰۴ق). تحف العقول. قم: مؤسسه النشر السلامی.

الحر عاملی، محمدبن حسن. (۱۴۰۳). وسائل الشیعه. تهران: کتابفروشی الاسلامیه.

الکلینی، محمدبن یعقوب. (۱۳۸۸ق). الکافی. طهران: دارالکتاب العربی.

براون، لستر و کین، هال. (۱۳۷۴). ارزیابی مجدد ظرفیت نگهداشت جمعیتی کره زمین.

(ترجمه حمید طراوتی و فرزانه بهار). مشهد: انتشارات جهاد دانشگاهی. (تاریخ انتشار به زبان اصلی

۱۹۹۵م)

براون، لستر و همکاران. (۱۳۷۰). وضعیت جهان. (ترجمه حمید طراوتی). تهران: نشر ژرف. تاریخ

انتشار به زبان اصلی، ۱۹۹۰م).

برقی، محمدبن خالد. (۱۳۷ق). محاسن. طهران: دارالکتاب الاسلامیه.

پاپلی یزدی، محمدحسین. (۱۳۷۴). اهمیت مسأله محیط زیست، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی. شماره ۳۶.

پاک نژاد، رضا. (۱۳۶۰). اولین دانشگاه و آخرین پیامبر. یزد: بنیاد فرهنگی شهید پاک نژاد.

پور خباز، علی رضا. (۱۳۸۱). عمده ترین آشفتگی های زیست محیطی قرن حاضر. مشهد: به نشر.

حلم سرشت، پیروش و دل پیشه، اسماعیل. (۱۳۸۲). اصول و مبانی بهداشت محیط. تهران: چهر.

خبرگزاری جمهوری اسلامی ایران ۸۴/۹/۱۹ گزارش از مریم مولوی.

دبیری، مینو. (۱۳۸۲). آلودگی محیط زیست. تهران: آیلار.

روشنی، علی. (۱۳۸۱). اکولوژی عمومی. تهران: دانشگاه امام حسین.

شکوهی، حسین. (۱۳۷۲). جغرافیا و مذهب. فصلنامه تحقیقات جغرافیا، شماره ۳۰.

شاحیدر، عبدالکریم. (۱۳۷۳). شکار و صید در حقوق ایران. تهران: انتشارات سازمان محیط زیست.

صدوق، ابوجعفر ابن بابویه. (۱۴۰۴ق). امالی. تهران: اسلامیه.

طباطبایی، محمدحسین. المیزان. قم: جامعه المدرسین و بی تا.

طوسی، محمدبن حسن. (۱۴۰۱ق). تهذیب الاحکام. بیروت: دارالتعارف و دار صعب.

طوسی، محمدبن حسن. (۱۴۱۵ق). امالی. قم: مؤسسه امام هادی.

عیاشی، محمدبن مسعود. (۱۳۸۰ق). تفسیر عیاشی. تهران: المکتبه العلمیه الاسلامیه.

